

ОСНОВНІ ЛЕКСИКО-ГРАМАТИЧНІ МОДЕЛІ НОМІНАТИВНИХ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ НА ОЗНАЧЕННЯ ПРОСТОРУ Й ЧАСУ

Коновратська Н.В.

Луганський державний педагогічний університет імені Тараса Шевченка

Переважна більшість фразеологізмів на означення простору й часу є структурно рівнозначними реченню. Свого часу М.М.Шанський [1969: 59] виділив 2 групи таких фразеологізмів – номінативні ФО й комунікативні ФО. **Номінативні ФО** ідентичні слову і є його образними і виразними еквівалентами. За своїм складом вони становлять сполучення слів і виступають як частина речення у вигляді його певних членів: *у лису середу* – ніколи, *як списом кинути* – близько, *у собачий час* – пізно і под. **Комунікативні одиниці** передають ціле повідомлення і можуть вживатися або самостійно, або як “будівельний матеріал” для більш складного за структурою речення: *чорти на кулаки (навкулачки) підіймають* – хто-небудь рано встає [Ужченко 2000: 189], *як усяка нечисть товчеться* – пізно [Квітка-Основ'яненко 1975: 87], *як Трубайло* (назва річки – К.Н.) *назад вернеться* – ніколи [Куліш 1990 : 238] і под.

Серед темпоральних і локальних ФО номінативного типу виділяються такі найбільш характерні **лексико-граматичні моделі**:

1. **“Прикметник + іменник”**: *блигомий світ, не близький світ, далекі гони* [Хвильовий 1990: 538], (гони – старовинна українська міра довжини, власне, ріллі, ниви, що приходиться в один бік без повороту плуга (60-120 сажнів); розрізняли добрі (далекі) гони, середні й невеликі) [Грінченко 1907-1909: 307]; *келебердянська верста* [Калашник 2001: 46]; *семисотна верста* [Квітка-Основ'яненко 1975: 37]; *саженний зріст, вершковий зріст* [Калашник 2001: 29]; *бузкові морози* (період весняного похолодання під час цвітіння переважної більшості рослин), *холодні зорі* (народна назва вересня [Квітка-Основ'яненко 1975: 115] або період ранкового похолодання наприкінці літа – початку осені), *глупа північ, вечірній пруг* [Нечуй-Левицький 1983: 29], *сині (собачі, тріскучі) морози* (період хрещенських морозів) і под.

У семантичному відношенні іменник і прикметник, як правило, є рівноправними. Причому прикметник звичайно займає препозицію. Граматично стрижневим словом є іменник. Реалізація загальнокатегоріальних парадигм, зокрема відмінкових форм, у цій групі фразеологізмів залежить від семантики й синтаксичних властивостей звороту в цілому: ФО, співвідносні з іменниками, здатні утворювати відмінки, а ФО, співвідносні з прислівниками, такої властивості не мають.

2. **“Прийменник + прикметник** (або аналогічні за формами словозміни числівники й займенники) **+ іменник”**: *з гнилого краю* (напрямок руху; з півдня) [Ужченко 2000: 105]; *на воловий рик* (відстань, на яку чути голос цих тварин), *на*

одну кидь (відстань, яка визначається фізичними можливостями людини); *на Кудикину гору; до білих мух* (до зими), *до третіх півнів, до сідої коси* (до старості) [Редін 1987: 14]; *з першою зіркою, до вечірнього упруга, до зелених (білих, десятих, третіх, червоних, Фенькиних) віників, до білих пряників* (надовго), *у свинячу дяку* [Ужченко 2000: 75], *у свиний голос* [Чабаненко 2001: 144], *у свинячу чашку* [Ужченко 2000: 187], *у свинячий слід* [Ужченко 2000: 163], *у поросячий свист, визг, слід* [Ужченко 2000: 145, 160], *у псячі голоси* [Ужченко 2000: 55], *на собачі заговини* (ніколи, пізно, невчасно). Вирази цього типу є адвербіальними, співвідносними насамперед із прислівниками, а тому реалізації морфологічних форм їх семантично рівноправних компонентів не спостерігається.

3. **Фразеологізми, які складаються з прийменниково-відмінкової форми іменника**: *на дирдиках* (дуже далеко) [Чабаненко 2001: 80]; *по вуха, по кісточки, до пояса; коло носа, під рукою, під боком* (близько), *на долоню, на п'ядь, на ніготь; по сонцю, навпаки сонця* (напрямок руху); *на брязку* [Чабаненко 2001: 79], *на кілочку* [Ужченко 2000: 164] (ось-ось невдовзі); *по росі* (у час, коли ще лежить роса), *по голу* (восени, взимку), *по воді* (весною), *за північ, з чортами* (пізно), *з курьми* (у час, коли співають півні (кури) або сідають на сідало). Цю модель можуть розширювати інші слова (переважно прикметники та іменники), які, входячи до складу фразеологізмів, доповнюють і уточнюють їх зміст: *з макове зерня, коню по коліна* [Ужченко 2000: 93], *їжаку по вуха* [Ужченко 2000: 87], *горобцю по кісточки* [Ужченко 2000: 59], *жабі по око* [Чабаненко 2001: 41], *мурав'ю по шию* [Ужченко 2000: 125], *з голуб'ячий ніс* [Ужченко 2000: 128], *з Антонову сльозу* [Ужченко 2000: 164], *свині по цицьки* [Ужченко 2000: 159], *свині по петельку* [Чабаненко 2001: 126], *до Вечірньої зорі, до глибокої півночі* і т.д.

4. **“Прийменниково-відмінкова форма іменника + прийменниково-відмінкова форма іменника”**: *до чорта на виступці, до дідька в зуби* (дуже далеко, невідомо куди), *від зорі до зорі, з ранку до ночі, від смеркання до світання, од Різдва до колядки, од Маланки до Нового року* [Чабаненко 2000: 99-100], *од Куті до Різдва* (зовсім мало, ніскільки; каламбурні вислови) [Ужченко 2000: 110], *од льоду до льоду* (протягом теплого сезону) [Чабаненко 2001: 99], *після середи в п'ятницю* (ніколи) [Чабаненко 2001: 107], *з середи на п'ятницю* (невчасно) [Ужченко 2000: 161].

Хоча компонентом таких ФО виступають іменники, проте їхні морфологічні форми у складі цілого реалізуватися не можуть, оскільки за своїм лексико-граматичним значенням звороти співвідносяться з прислівниками. Члени фразеологічних зворотів у семантичному відношенні є рівноправними. Вони або тавтологічно повторюються, або антонімічно протиставляються: *день у день, рік у рік* (постійно, весь час), *тин у тин* (близько) [Редін 1987: 53], *рило в рило, нюх у нюх* (напрямок руху – один за одним) [Чабаненко 2001: 64].

5. **“Іменник + дієслово”**: *рукою подати, рукою дістати* [Калашник 2001: 212], *палицею кинути* [Калашник 2001: 264], *голки не просунеш* [Чабаненко 2001: 29],

руками не обхопити [Ужченко 2000: 156], *годи накривають* (про літніх людей), *взяти холодок* (підрости на таку висоту, щоб бути в змозі давати на ниві суцільну тінь і таким чином затримувати вологу (про злаки)) [Чабаненко 2001: 122]. На відміну від фразеологізмів з іншою семантикою, побудованих за цією моделлю, ФО із значенням часу й простору зустрічаються не часто, регулярної моделі не утворюють і мають не дієслівний, а прислівниковий характер. Пор.: *байдики бити* – ледарювати, *точити баяндраси* – розмовляти і *рукою подати* – близько, *голки не просунеш* – дуже тісно.

6. Фразеологізми, які являють собою конструкції зі сполучниками сурядності: *ні світ ні зоря, ні обійти, ні об'їхати, ні в четвер ні тепер* [Чабаненко 2001: 93], *день і ніч, , рано і вечір, і вдень і вночі, утро й вечір* [Квітка-Основ'яненко 1975: 172], *рано й вечір* [Квітка-Основ'яненко 1975: 189]. Компоненти таких фразеологізмів, об'єднаних за допомогою сполучників у цілу одиницю, як правило, виступають антонімами один до одного. Їх порядок сталий.

7. Фразеологізми, які являють собою конструкції зі сполучниками підрядності: *хоч у коня грай* (просторо) [Ужченко 2000: 94], *як собача пісня* (надто довгий): Підший спідницю. Вона довга, *як собача пісня* [Ужченко 2000: 140], *як дишло (дишлина)* [Ужченко 2000: 67], *як ломака* [Чабаненко 2001: 45] і под. У таких фразеологізмах стрижневими словами виступають сполучники: вони, власне, й організують сталі звороти в одне ціле [Шанський 1963: 71], а їх характер допомагає виділити 2 основні розряди ФО даної моделі:

I. Фразеологізми зі сполучником допустовості хоч: *хоч возом об'їжджай* (про щось об'ємне) [Ужченко 2000: 41], *хоч конем танцюй (стрибай, їздь, гарцюй, гарсай), хоч коней паси (вигулюй)* (дуже просторо) [Ужченко 2000: 41], які за своїм лексико-граматичним значенням є адвербіальними.

II. Фразеологізми з порівняльними сполучниками як, мов, немов, наче, неначе, що (як) і под.: *як булиголова* (про дуже високу, але розумово обмежену людину; булиголова, діал. – висока трава – бур'ян з порожнистим стеблом. Вираз, очевидно, ґрунтується на тому, що й у голові у таких людей “порожньо” [Ужченко 2000: 33-34], *як стропило* (худий і високий), *як бузівок* (бузівок, діал. – однорічне теля) [Ужченко 2000: 33], *як бочка з дустом (пивом, солідолом і под.)*, які за своїм лексико-граматичним значенням є ад'єктивними й виступають компаративізмами.

Народні фразеологічні порівняння особливо експресивні. Вони гіперболізовано передають властивості означуваних реалій, допомагаючи дослідити специфіку асоціативних уявлень етносу: *Якби ж воно хоч ростом удалося, а то таке вже, як кіт навсидячки* [Чабаненко 2001: 160], *Василь худий, як ломака, а вашого зятя за день не оббіжиш* [Чабаненко 2001: 45]; *Упорався Хома і з вечерею, доволік усе, що постановила жінка... а далі тирить і вареників макітру – як кулаки плавають у маслі* [Квітка-Основ'яненко 1975: 112]; *Гладкий, як бевтух* [Ужченко 2000: 27], *Вже баба Солов'їха багато краца од неї [дячихи – Н. К.], хоч і в Солов'їхи ніс, як за сім гривень сокира* [Нечуй-Левицький

1988: 253], *А іноді [з вікна – Н. К.] в вищого [міщанина – Н. К.] пльондра, наче голуб'яче яйце, так і лясне на тім'я, тільки бризки підуть* [Свидницький 1990: 251].

Семантичною своєрідністю компаративних фразеологізмів є те, що вони, утворившись на основі вільних синтаксичних порівнянь, характеризують час і простір за допомогою певних узагальнених образів навколишнього світу, які відомі й звичні кожному мовцеві. Порівняльна частина у складі таких фразеологізмів, “на відміну від вільних синтаксичних порівнянь, втративши прямий зв'язок з предметом і набувши переносного значення, виконує підсилювально-оцінювальну функцію [Алефіренко 1977: 88]”. Однією з основних відмінностей фразеологічних порівнянь від вільних синтаксичних є те, що для компаративних ФО об'єкт порівняння не суттєвий, оскільки він є перемінним: *їсть як мокре горить; працює як мокре горить*. Це іноді призводить до корінної зміни значення ФО, пор.: *цибуля як кулак* (велика), *голова як кулак* (мала).

Для структури фразеологізмів цього типу характерний процес скорочення їх компонентного складу, який називається *еліпсисом*, проте “компоненти порівняльного фразеологізму вступають між собою в таку стійку структурно-семантичну взаємозалежність, що навіть частина реалізованої у мовленні структури неодмінно передбачає й підказує ту структурну ланку фразеологізму, яка залишилась невисловленою [Алефіренко 1987: 91]”.

Крім вищезазначених типових моделей, темпоральні й локальні ФО утворюють також інші, численно обмежені й порівняно малопродуктивні: “**числівник + іменник + відмінкова форма іменника**”: *три дні полем, три дні лісом* [Чабаненко 2001: 140], *два дні ярами, два дні буграми* [Ужченко 2000: 65] (далеко), “**відмінкова форма іменника + відмінкова форма іменника**”: *десятою вулицею (дорогою), тинами перелазами* (далеко); “**іменник + прийменниково-відмінкова форма іменника**”: *світ за очі, світ за очима* [Чабаненко 2001: 13], *день за днем*; “**прийменниково-відмінкова форма іменника + відмінкова форма іменника**”: *од сходу сонця, на захід сонця* (напрямок руху), *до схід сонця* (дуже рано); “**прийменник + числівник + відмінкова форма іменника**”: *у три обхвати, у півтора оберемка, на три губернії*; “**прийменниково-відмінкова форма іменника + дієслово**”: *за день не оббіжиш, на кобілі не об'їдеш, у жменю не вбереш, у бочку не всадиш, на обзьол піти* (обзьол – обапіл, тонка дошка) [Ужченко 2000: 131], *за голкою сховається, з півдня звернуло і под*.

Як бачимо, специфічний характер семантики темпоральних і локальних фразеологізмів у цілому, а також їх окремих компонентів обумовлює створення найбільш типових лексико-граматичних моделей, які мають різний ступінь продуктивності, кількісного наповнення й можливості реалізації загальнокатегоріальних парадигм.

Комунікативні фразеологізми становлять досить великий і неоднорідний масив як з погляду структури, так і з погляду граматичної та фразеологічної

семантики. Це стійкі фрази, відтворювані предикативні одиниці з повним або частковим переосмисленням, з постійним лексичним складом, стабільністю граматичних форм і комбінаторних значень [Див.: Алефіренко 1987: 90]. За структурою вони співвідносяться з дво- і односкладними реченнями, проте на відміну від членів речення компоненти предикативних фразем (ПФО) не вступають між собою в семантико-синтаксичні відношення, а значить ПФО не підлягають семантико-синтаксичному членуванню: Ще й сонце не снідало, а він підняв своїх синів [Ужченко 2000: 167], Перед вогневими позиціями Олегового дивізіону, куди не кинь оком, горіли “тигри” і “пантери” (Г.Книш) [Алефіренко 1987: 100]. Отже, взаємодія синтаксичного рівня з фразеологічним служить важливим засобом увиразнення комунікативної експресії мовної системи, стимулом її активних еволюційних процесів [Див.: Алефіренко 1987: 89].

Література

1. Алефіренко М.Ф. Теоретичні питання фразеології. – Х.: Вища шк., 1987. – 134с.
2. Алефіренко М. Ф. Від порівняння до нового значення слова // Культура слова. – 1977. – Вип. 13. – С. 87-92.
3. Калашник В.С., Колоїз Ж.В. Словник фразеологічних антонімів української мови. – К.: Довіра, 2001. – 284 с.
4. Квітка-Основ'яненко Г. Маруся: Вибрані твори. – К.: Веселка, 1975. – 214 с.
5. Куліш П. Оріся / Дніпрова хвиля: Хрестоматія нововведених творів до шк. програм / За ред. П.П.Кононенка. – К.: Рад. шк., 1990. – 751 с.
6. Нечуй-Левицький І. Кайдашева сім'я / Українська література: Хрестоматія для 9 класу / Упоряд. О.К.Бабишкін та ін. – К.: Рад. шк., 1983. – 640 с.
7. Нечуй-Левицький І. Микола Джеря: Повісті, оповідання, нариси / Передм. та упоряд. М.С. Грицюти. – К.: Веселка, 1988. – 352 с.
8. Редін П.О. Семантична характеристика фразеологізмів із значенням часу // Українське мовознавство. – 1987. – Вип. 14. – С. 8-14.
9. Словарь української мови / Упоряд. з дод. власн. матеріалу Борис Грінченко. – Надрук. з вид. 1907-1909 рр. Репринтне видання. – К., 1996. – Т. 1-4. – Т. 1.
10. Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологічний словник східнослобожанських і степових говірок Донбасу. – Луганськ: Альма матер, 2000. – 198 с.
11. Хвильовий М. Солонський Яр / Дніпрова хвиля: Хрестоматія нововведених творів до шк. програм / За ред. П.П.Кононенка. – К.: Рад. шк., 1990. – 751 с.
12. Чабаненко В. Фразеологічний словник говорів Нижньої Наддніпряни. – Запоріжжя, 2001. – 201 с.
13. Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. – М.: Высшая шк., 1963. – 155 с.